

Piotr Jurzyk

Wybrane elementy napastliwej polemiki antyariańskiej w *Orationes contra Arianos* św. Atanazego Wielkiego na tle literackiej tradycji inwektywy

Wrocławski Przegląd Teologiczny 14/2, 179-195

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. PIOTR JURZYK

WYBRANE ELEMENTY NAPASTLIWEJ POLEMIKI
ANTYARIAŃSKIEJ W *ORATIONES CONTRA ARIANOS*
ŚW. ATANAZEGO WIELKIEGO
NA TLE LITERACKIEJ TRADYCJI INWEKTYWY

Rozwijające się chrześcijaństwo nie tylko musiało zmierzyć się z krwawymi prześladowaniami ze strony władzy państwowej, ale również musiało stanąć do konfrontacji na poziomie intelektualnym. Ważną sprawą było przedstawienie nauki chrześcijańskiej w sposób racjonalny, spójny intelektualnie i filozoficznie, aby możliwa stała się obrona przed oszczerstwami i zarzutami, które nie miały pokrycia w rzeczywistości, i aby można było rozwinąć to, co dziś nazywamy pozytywnym wykładem wiary. W miarę rozwoju refleksji teologicznej powstała potrzeba jasnego określenia treści wiary, aby móc rozróżnić to, co jest ortodoksyjne, od tego, co nie. Wydawać by się mogło, że sprawa powinna mieć charakter czysto intelektualnych poszukiwań i dyskusji, jednak rzeczywistość okazała się nieco inna. Do racjonalnych argumentów nierzadko dodawano złośliwe czy uszczypliwe uwagi pod adresem przeciwników, które dla współczesnego czytelnika mogą być niezrozumiałe i rażące. Spróbuję więc pokazać rolę inwektywy na przykładzie kontrowersji ariańskiej, największego sporu, który wybuchł w czwartym wieku i wstrząsnął całym ówczesnym chrześcijaństwem. O jego pochodzeniu i początkowym zasięgu świadczy historyk Sokrates Scholastyk w ten sposób: „Płomień tej kłęski wyszedłszy z Kościoła aleksandryjskiego, ogarnął cały Egipt i Libię, a także Górną Tebainę; w końcu strawił także pozostałe prowincje i miasta”¹.

¹ Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, tłum. S. Kazikowski, Warszawa 1972, s. 16.

Zanim przejdę do omówienia problemu inwektywy przeciw Ariuszowi, postaram się pokazać jej historię i znaczenie w literaturze antycznej.

1. TRADYCJA INWEKTYWY

Inwektywa była jedną ze skrajnych form walki z przeciwnikiem. Nazwa pochodzi od łacińskiego czasownika *inveho*, który oznacza „wwozić, wprowadzać”, a w *passivum* – w znaczeniu właściwym – „wedrzyć się, wtargnąć”, metaforycznie – „napadać w słowach, karcić, ganić”². Słownik języka polskiego określa inwektywę jako znieślawiający, obrażający zarzut i obelgę³. Inwektywa była znana w polemice starożytnej i wczesnochrześcijańskiej jako gwałtowny, obelżywy atak słowny na osobę lub instytucję. Może być rozumiana ambiwalentnie: albo jako obelga (*contumelia*), która posługiwała się całą gamą wyzwisk czerpanych często z języka najniższych warstw społecznych, albo jako utwór literacki (*invectiva oratio*), ułożony zgodnie z wymogami retoryki starożytnej, którego zadaniem było ukazanie złości i przewrotności adwersarza, wzbudzenie przeciw niemu niechęci, czy nawet nienawiści u odbiorców⁴. Inwektywa występowała w prozie i w poezji. Jej autor chciał ośmieszyć lub skompromitować, a nawet zniszczyć adresata⁵. Jako forma literacka była określana poprzez $\lambda\omicron\iota\delta\omicron\rho\iota\alpha, \delta\nu\epsilon\iota\delta\omicron\varsigma, \kappa\alpha\kappa\eta\gamma\omicron\rho\iota\alpha, \psi\acute{o}\gamma\omicron\varsigma, vituperatio, invectiva oratio$ ⁶. Inwektywa różni się od mowy napastliwej ($\psi\acute{o}\gamma\omicron\varsigma, vituperatio$) tym, że atakuje przeciwnika nie przez wykazywanie jego podłego pochodzenia, wychowania i jego złych czynów, lecz poprzez wyszydzenie jego postępowania i przekonań. W tym celu inwektywa posługuje się karykaturalnymi porównaniami i stekiem najrozmaitszych przezwisk ze świata zwierząt (psie, bydłę) albo z dziedziny defektów intelektu (głupcze, idioto) czy moralnych (kłamco, morderco)⁷. Swój największy rozkwit literacki osiągnęła w Grecji w IV i III w. przed Chr., a w Rzymie u schyłku republiki i w okresie cesarstwa. Chrześcijaństwo przejęło i zasymilowało tę formę literacką do walki ze swoim przeciwnikami. Swoje miejsce inwektywa znalazła także w Biblii. W Starym Testamencie była znana i stosowana w formie obelg

² s.v. *Inveho*: Słownik łacińsko-polski pod red. M. Plezi, t. III, Warszawa 1998, s. 250-251.

³ s.v. *Inwektywa*: Słownik współczesnego języka polskiego pod red. B. Dunaj, t. I, Warszawa 2001, s. 329.

⁴ S. Longosz, *Inwektywa chrześcijańska*: Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa pod red. J.M. Szymusiaka i M. Starowieyskiego, Poznań 1971, s. 530.

⁵ Tamże, *Inwektywa*: Encyklopedia katolicka pod red. S. Wielgusa, t. VII, Lublin 1997, s. 413.

⁶ Tamże; L.C. Watson, *Invective* (hasło), w: *The Oxford Classical Dictionary* red. S. Hornblower, A. Spawforth, Oxford – New York 1996³, s. 762-763.

⁷ S. Longosz, *Zarys historii inwektywy wczesnochrześcijańskiej*, „Roczniki Teologiczne” t. 43 (1996), z. 2, s. 363.

i złorzeczeń wypowiedzianych w imieniu Boga Jahwe. W Nowym Testamencie występuje w pismach apostołskich, a posługiwał się nią nawet sam Jezus, np. „Głupi i ślepi!” (Mt 23,17)⁸; „bo podobni jesteście do grobów pobielanych” (Mt 23,27)⁹.

Patrząc całościowo na dorobek literacki mowy napastliwej, chciałbym dla lepszego zrozumienia istoty polemiki wśród chrześcijan przedstawić dokładniej tradycję literacką inwektywy, która występowała przed św. Atanazym Wielkim, dzieląc ją na pogańską i chrześcijańską.

1.1. Inwektywa niechrześcijańska

Pierwsi chrześcijanie pochodzili z narodu izraelskiego. Chrześcijaństwo przejęło od wyznawców religii Mojżeszowej Stary Testament. Nie można zapomnieć, że to wszystko działo się w granicach ówczesnego Imperium Romanum, czyli w kręgu kultury greckiej i rzymskiej. Takie trzy źródła miały wpływ na powstającą wtedy nową religię i dlatego na tle takiej tradycji postaram się odczytać inwektywę wczesnochrześcijańską.

1.1.1. Inwektywa pogańska

Pisząc o inwektywie pogańskiej, ograniczę się jedynie do literatury greckiej i łacińskiej, gdyż one bezpośrednio miały wpływ na pisarzy chrześcijańskich. Kultura starożytnej Grecji przez całe wieki była kulturą mówioną (*oral culture*), opartą na tradycji ustnej, ponieważ Grecy albo nie znali pisma, albo nim się powszechnie nie posługiwali¹⁰. Retoryka jako sztuka nie tylko przemawiania, ale także przekonywania pozostała na zawsze ważnym elementem greckiej *paidei*, nawet wtedy, gdy kultura grecka stawała się bardziej kulturą pisaną (*written culture*). Nauka retoryki stała się podstawą wychowania obywatelskiego, ponieważ przygotowywała słuchaczy do służby publicznej. Sztuka oratorska wykształciła następujące rodzaje mów: mowa polityczna, czyli doradcza (*genos symbuleutikon*), sądowa (*genos dikanon*) i popisowa, czyli epideiktyczna¹¹. Częścią tej ostatniej jest inwektywa.

Literatura rzymska, przejmując wzorce greckie, wypracowała także swoją sztukę wymowy już w epoce archaicznej. Wymowa kształtowana dzięki wrodzonym zdolnościom krasomówczym Rzymian stała się stopniowo świadomie kształtowaną dyscypliną. Niemal wszyscy mężowie stanu i przywódcy w Rzymie

⁸ Wszystkie cytaty biblijne w języku polskim pochodzą z: Pismo święte starego i nowego Testamentu. biblia tysiąclecia, Poznań 2005⁵.

⁹ S. Longosz, *Inwektywa chrześcijańska*, dz. cyt., s. 534; Tamże, *Inwektywa*, dz. cyt., s. 413.

¹⁰ R. TURASIEWICZ, *Wstęp* w: DEMOSTENES, *Wybór mów*, tłum. i oprac. R. Turasiewicz, Wrocław 2005, s. LXXIII.

¹¹ TAMŻE, s. LXXV-LXXVII.

posiadali talenty oratorskie. Znana jest definicja mówcy sformułowana przez Kationa Starszego i przekazana przez Kwintylina: *Vir bonus, dicendi peritus*¹².

Przedstawiłem bardzo krótką historię wymowy greckiej i rzymskiej w stopniu podstawowym, który będzie pomocny w opracowaniu tylko jednego elementu całej sztuki oratorskiej, jakim jest inwektywa. Chciałem jedynie pokazać, jak ważną rolę w życiu człowieka antycznej Grecji i Rzymu odgrywała wymowa. Jest to szczególnie ważne w naszych czasach, kiedy – choćby w postępowaniu sądowym – liczą się przede wszystkim fakty i dowody, a nie słowa.

Starożytność znała podręczniki wymowy. Szkoły retoryczne wypracowały schematy mów, którymi powinien posługiwać się orator. Wśród teoretyków sztuki oratorskiej można wymienić: Arystotelesa ze Stagiry (384-322), Anaksymenesa z Lampsakos i Aftoniosa (IV w. przed Chr.), autora anonimowego dzieła *Rhetorica ad Herennium* napisanego w latach 86-82 przed Chr., Cicerona i Kwintyliana (I w. po Chr.). Mowa napastliwa także doczekała się pewnego schematu, wzorca, którym należało się posługiwać. Oczywiście nie trzeba było zastosować wszystkich podawanych elementów, ale wybrać te, które w konkretnej sytuacji były najbardziej odpowiednie i przydatne. Autor wspomnianej *Retoryki* podaje dokładne schematy tych mów¹³. Te wskazówki można ułożyć w następujący schemat:

1. Wstęp – usprawiedliwienie własnego wystąpienia
2. Zasadnicza część wystąpienia – piętnowanie
3. Zakończenie – wywołanie oburzenia u słuchaczy

Retoryka nie tylko podawała schemat mowy napastliwej, ale także pouczała o metodach walki słownej. Były nimi: wyolbrzymianie i przejawianie win i wad przeciwnika, celowe przemilczanie jego stron pozytywnych, przytaczanie drastycznie negatywnych przykładów lub porównań z działalnością przeciwnika, zasypywanie gwałtownymi obelgami i przezwiskami¹⁴. Autor *Retoryki do Herenniusza* dopuszcza nawet kłamstwo, jeśli zachodzi taka potrzeba¹⁵. Choć Kwintylian przestrzegał przed używaniem obelżywych słów: *Vitandum etiam ne contumeliosi maligni superbi maledici in quemquam hominem ordinemve videamur, praecipueque eorum qui laedi nisi adversa iudicium voluntate non possint*¹⁶, to jednak życie i praktyka spowodowały, że nie tylko

¹² Quintilianus, *Institutio oratoria*, 12, 1,1.

¹³ Tamże, 3, s. 10-15.

¹⁴ Tamże, s. 366-367.

¹⁵ *Rhetorica ad Herennium*, 3, 8: „Nam quod in docendo rei dilucidae magnificandae causa dolum appellavimus, id in dicendo honestius consilium appellabimus”.

¹⁶ Quintilianus, *Institutio oratoria*, 4, 1,10.

je tolerowano i dopuszczano, ale nawet uchodziły za jeden z niezastąpionych elementów ośmieszania przeciwników. Doszło do tego, że w praktyce ustalili się pewien kanon obelżywych słów, który zestawił S. Koster¹⁷. Waleriusz Katullus (I w. przed Chr.), poeta rzymski, pisał zajadliwe inwektywy literackie ośmieszając poetów przeciwnego obozu i grafomanów. Ośmieszał także ludzkie słabostki i przywary, obracając się w sferze obyczajowości, nie stroni od inwektywy o zabarwieniu politycznym, atakując Juliusza Cezara, a zwłaszcza jego ulubieńców – przede wszystkim Mamurrę¹⁸. Słowa użyte przeciw Cezarowi i Mamurrze nie mieszczą się w ramach naszej obyczajowości i przyzwoitości. Jednak ciekawe jest to, że adresaci tych wulgarnych wyzwisk, jak się zdaje, mało się nimi przejmowali, co dobrze ilustruje Swetoniusz, opisując łaskawość Cezara w ten sposób: „Waleriusza Katula, którego wierszyki o Mamurrze na wieczne czasy go znieśli, czego nie ukrywał, jednak tegoż samego dnia, gdy prosił go o przebaczenie, podjął biesiadę i nigdy nie zerwał zażyłego związku gościnności z jego ojcem”¹⁹. Złośliwe pioseneczki o złym prowadzeniu się Cezara śpiewali podczas jego galickiego triumfu sami żołnierze. Był to uświęcony tradycją zwyczaj, który – jak wierzono – miał odpędzać złe moce. Trzeba pamiętać, że często nie były to anonimowe paszkwile, ale jawnie publikowane utwory. Cezar nie brał tego za złe, wyciągał rękę i szukał zgody²⁰.

Dziś takie łagodne i spokojne postępowanie wobec autorów zajadliwych i wulgarnych ataków byłoby niezrozumiałe. Dowodzi to jednak, że w tamtych czasach ramy przyzwoitości i dopuszczalnego zachowania były szersze. Dlatego współczesny czytelnik musi je najpierw zrozumieć, aby potem móc właściwie ocenić podobne teksty u późniejszych pisarzy, nawet chrześcijańskich. Inwektywa była jednym z gatunków literackich, który miał ośmieszyć i zdyskwalifikować moralnie czy pod względem intelektualnym przeciwnika. W żaden sposób nie można używanym tam przezwiskom i opisanym sytuacjom przypisać prawdziwości. Były to tylko środki używane do osiągnięcia zamierzonego celu, jakim było zwalczanie adwersarza, a z rzeczywistością miały niewiele wspólnego.

¹⁷ S. Koster, *Die Invective in der griechischen und römischen Literatur*, Meisenheim am Glan 1980, s. 358-361.

¹⁸ J. Krókowski, *Wstęp*, w: Katullus, *Poezje*, tłum. A. Świderkówna, oprac. J. Krókowski, Wrocław 2005, s. XXXIII-XXXVIII.

¹⁹ Suetonius, *Caesar*, s. 73, tekst polski: Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, t. I, tłum., wstęp i komentarz J. Niemirska-Pliszczyńska, przedmowa J. Wolski, Wrocław 2004, s. 72.

²⁰ Suetonius, *Caesar*, 49, 51, s. 73.

1.1.2. Inwektywa w Starym Testamencie

Inwektywa była znana nie tylko w świecie pogańskim, lecz także w Biblii, co wydawać by się mogło niemożliwe czy niezrozumiałe. W Starym Testamencie stosowana była w formie złorzeczeń, złośliwych porównań i obelg wypowiedianych najczęściej w imieniu Jahwe²¹. Sam Bóg podaje się za autora pomyślności i złorzeczeń: „Ja czynię światło i stwarzam ciemności, sprawiam pomyślność i stwarzam niedolę. Ja, Pan, czynię to wszystko” (Iz 45,7); „Wszystkie te przekleństwa ześle Pan, Bóg twój, na twoich wrogów i na tych, którzy cię nienawidzą i będą prześladować” (Pwt 30,7). Znaczna liczba przekleństw występuje w związku z przymierzem, które Bóg zawarł z narodem wybranym. Przymierze było uważane za umowę popartą przysięgą, której nieodłącznym elementem było warunkowe przekleństwo. Stąd jest to dobrze widoczne w Kodeksie Przymierza (Wj 20,22 – 23,33), w Kodeksie Deuteronomicznym (Pwt 12-26) i w Kodeksie Świątości (Kpł 17-26)²². Możemy również znaleźć dość pokaźny zbiór inwektyw poza tzw. Księgami Mojżeszowymi: „Za zdechłym psem, za jedną pchłą?” (1 Sm 24,15), „[...] byłeś łaskaw spojrzeć na zdechłego psa” (2 Sm 9,8); „Dlaczego ten zdechły pies przeklina pana mego, króla?” (2 Sm 16,9); „Czymże jest twój sługa, ten pies” (2 Krl 8,13); „oni wszyscy to nieme psy” (Iz 56,10); „Bo psy mnie opadają” (Ps 22,17); „warczą jak psy” (Ps 59,7); „jak żmija jad swój wypuszcza” (Prz 23,32); „Jak pies powraca do swoich wymiotów” (Prz 26,11). Przekleństwo jest sankcją za pogwałcenie prawa przymierza, które było podstawą życia Izraelity. Dlatego tak mocne i ostre w wymowie są dołączone złorzeczenia. Przekleństwa rzucają także niektórzy ludzie, szczególnie do tego uzdolnieni przez ich bliskie powiązanie z Bogiem: rodzice, kapłani, przywódcy, prorocy oraz sieroty i wdowy. Przekleństwo było bronią krzywdzonych przeciw ich wrogom, miało wymierzyć sprawiedliwość tam, gdzie została ona naruszona. Gdy człowiek pobożny wypowiada przekleństwo przeciw bezbożnikowi czy wrogowi, wzywa przez to wyraźnie lub domyślnie Boga jako stróża prawa i prosi Go, by zastosował odpowiednią sankcję. Przekleństwo działało jako środek karny, a równocześnie jako zachęta do czynów dobrych, zgodnych z prawem²³.

Przez to bardzo krótkie przedstawienie inwektywy w Starym Testamencie chciałem pokazać, że dla Izraelity przeklinanie było aktem religijnym i zupełnie normalnym, podobnie jak błogosławienie. Przekleństwo posiadało swój pozytywny wymiar, bo z założenia miało powstrzymywać potencjalnego przestępcę i miało prowadzić do zachowania porządku moralnego i społecznego. Nie było więc narzędziem prywatnej walki z bliźnim.

²¹ S. Longosz, *Inwektywa*, dz. cyt., s. 413.

²² M. Filipiak, *Znaczenie przekleństw w kodeksach prawnych Pięcioksięgu*: „Roczniki Teologii-Kanoniczne” t. 15 (1968) z. 1, s. 47.

²³ Tamże, *Człowiek współczesny a Stary Testament*, Lublin 1982, s. 169-174.

1.2. Inwektywa chrześcijańska

Chrześcijaństwo, które wyrosło z religii żydowskiej w środowisku kultury greckiej i rzymskiej, przejęło wiele elementów ze swojego otoczenia. Wśród gatunków literackich znajdujemy także inwektywę. Jest ona obecna w Ewangeliach i innych pismach nowotestamentowych oraz u pisarzy chrześcijańskich. W tej części pracy postaram się omówić inwektywę w Nowym Testamencie, a później we wczesnochrześcijańskim piśmiennictwie u poprzedników św. Atanazego Wielkiego.

1.2.1. Inwektywa nowotestamentowa

W księgach Nowego Testamentu inwektywą posługiwał się Jan Chrzciciel, sam Jezus i apostołowie: „Plemię żmijowe” (Mt 3,7 i 12,34; Łk 3,7); „Plemię przewrotne i wiarołomne” (Mt 12,39); „Plemię niewierne i przewrotne” (Łk 9,41); „Obłudniku” (Mt 7,5); „Zejdź mi z oczu szatanie!” (Mt 16,23); „Głupi i ślepi” (Mt 23,17); „Podobni jesteście do grobów pobielanych” (Mt 23,27); „O synu diabelski pełny wszelkiej zdrady i wszelkiej przewrotności, wrogu wszelkiej sprawiedliwości” (Dz 13,10); „Strzeżcie się psów” (Flp 3,2); „Są zakałami, [...] obłoki bez wody, [...] rozhułkane bałwany morskie wypluwające swoją hańbę, gwiazdy zbłąkane” (Jud 12-13). Aby zrozumieć użycie inwektyw, trzeba odwołać się do całego kontekstu wypowiedzi. Spróbuję nawiązać do kilku sytuacji, w których powyższe inwektywy zostały wypowiedziane. Jan Chrzciciel, używając słów „plemię żmijowe” w odniesieniu do faryzeuszów i saduceuszów wedle relacji św. Mateusza, a u św. Łukasza zwrot ten był skierowany do całego tłumu, nie miał zamiaru obrażać słuchaczy, lecz jeszcze bardziej zachęcić do poprawy obyczajów. Sami adresaci – jak się wydaje – nie byli tymi złośliwościami obrażeni, gdyż nadal przychodzili do Jana Chrzciciela. W podobnych okolicznościach i w tym samym celu wypowiadał się Jezus do grupy osób, jak i do pojedynczego człowieka. Najmocniejsze słowa: „Zejdź mi z oczu, szatanie” usłyszał Szymon Piotr, pierwszy wśród apostołów, gdy chciał odwieść Jezusa od męki i śmierci. Mimo to nie obraził się na Mistrza ani Jezus go nie odrzucił.

Warto zwrócić uwagę na to, że napotkane w Biblii przekleństwa, obelgi i złośliwości – jak twierdzi S. Longosz – „nie tylko usprawiedliwiały, ale nawet ośmielały i zachęcały starożytnych chrześcijan, zgodnie z otaczającą ich długo tradycją, do stosowania również inwektyw w polemice ze swymi przeciwnikami”²⁴.

1.2.2. Inwektywa Ojców Kościoła i u pisarzy chrześcijańskich

Spróbuję przedstawić tradycję inwektywy chrześcijańskiej, którą posługiwali się poprzednicy św. Atanazego Wielkiego lub żyjący w jego czasach, czyli niemal do końca IV w. Oczywiście nie będzie to przegląd całego zachowanego materiału, lecz skupię się na wybranych i reprezentatywnych wedle mojej oceny postaciach i utworach.

²⁴ S. Longosz, *Zarys...*, dz. cyt., s. 375.

Polemika wczesnochrześcijańska toczyła się na czterech zasadniczych frontach: z poganami, z heretykami, z władcami prześladującymi chrześcijaństwo lub popierającymi pogaństwo, z Żydami. Stąd w literaturze spotykamy klasyfikację inwektywy chrześcijańskiej na: antypogańską, antyheretycką, przeciw panującym i antyżydowską. Każda z nich występowała zarówno w prozie, jak i w poezji, mogła mieć formę retorycznie zbudowanej mowy, memoriału, listu, bardzo często polemicznego traktatu, komentarza lub wiersza z odpowiadającą im topiką retoryczną i kanonem obelg oraz deprecjonujących epitetów. Jako swoistych „klasyków” inwektywy chrześcijańskiej wymienia się na Zachodzie: Tertuliana († ok. 220), który stworzył jej ramy i wytyczył drogę, Lucyferiusza z Calaris († 371) i św. Hieronima ze Strydonu († 419), na Wschodzie: Hermiasza (II/III w.) i św. Grzegorza z Nazjanzu († 390). W inwektywie przeciw poganom przodował Wschód. Była to inwektywa o wiele łagodniejsza. Natomiast w stosowaniu inwektywy antyheretyckiej dominował Zachód²⁵. Tym rodzajem inwektywy zajmę się najobszerniej, ponieważ właśnie taką stosował św. Atanazy, występując przeciw Ariuszowi.

Inwektywa przeciw poganom polegała głównie na ośmieszaniu i wyszydzeniu mitów, także poglądów filozoficznych, instytucji oraz bóstw pogańskich i ich czcicieli. Rzucano inwektywy poprzez karykaturalne porównania, przezwiska, które adresatów miały dyskwalifikować pod względem moralnym i intelektualnym. Oskarżano adwersarzy chrześcijaństwa o głupotę, ignorancję, niewierność. Tego rodzaju inwektywa jest najczęściej spotykana w literaturze apologetycznej, która zajmowała się obroną nauki chrześcijańskiej.

Inwektywa antyheretycka była najostrzejszą ze wszystkich. Skierowana była przeciw głównym starożytnym herezjom: gnostycyzmowi, manicheizmowi, donatyzmowi, arianizmowi, pelagianizmowi i ich odłamom. W historii inwektywy stanowiła pewne *novum*, ponieważ tradycyjne obelgi: psie, wężu, kłamco, wieprzu, wzbogacała treściami, metaforami i językiem biblijnym: plemię żmijowe, grobie pobielany, wilku w owczej skórze, szatanie, synu diabła, faryzeuszu, antychryście, Judaszu, Belzebubie. W użyciu były także epitety dyskredytujące moralnie bądź intelektualnie przeciwników: zdrajco, apostato, głupcze, ślepcze, bezwstydniku, bluźnierco, cudzołożniku, dezterterze, rebeliancie Chrystusa, pseudochrześcijaninie, łotrze, zbrodniarzu, bezbożniku²⁶.

Protoplastą tego rodzaju inwektywy na Zachodzie był wspomniany już poprzednio Tertulian. W jego utworach występuje łącznie 225 obelg i przezwisk oraz znajdujemy niekiedy negatywne charakterystyki postaci i krajów sporządzone wedle

²⁵ Tamże, s. 376; Tamże, *Inwektywa*, dz. cyt., s. 413-415; Tamże, *Inwektywa chrześcijańska*, dz. cyt., s. 534

²⁶ Tamże, *Zarys...*, dz. cyt., s. 379; Tamże, *Inwektywa*, *op.cit.*, 414

zasad mowy napastliwej²⁷. Ciekawym tego przykładem może być portret Marcjona i jego ojczyzny: „Tamtejsze okolice zamieszkuje ludność jak najbardziej okrutna, bez stałego miejsca pobytu, wiodąca życie półdzikie [...] podczas uczt zjadająca razem z mięsem bydłał poćwiartowane trupy swych rodziców [...]. W Poncie nawet niebo jest stale pochmurne, słońca niemal nie widać, powietrze to jedna mgła, przez cały rok panuje zima”²⁸. Samego Marcjona przedstawia tak: „[...] warchoł gorszy od Scyty, włóczęga większy od Hamagsoba, [...] ciemniejszy niż chmura, przykrzejszy niż zima, bardziej zwodniczy niż Istr, [...] podobny do żarłocznej myszy pontyjskiej gryzie na strzępy Ewangelię”²⁹. Ten bajeczny opis Pontu, jego mieszkańców i samego Marcjona pokazuje, że słowa zawarte w inwektywie wcale nie pokrywają się z rzeczywistością. Sama inwektywa ze swej natury nie ma przedstawiać realiów, lecz deprecjonować we wszelki możliwy sposób adwersarza.

Później z inwektywami występowali: Optat z Milewy, Febadiusz z Agen, Lucyferiusz z Calaris i św. Hieronim ze Strydonu, który posługiwał się słownictwem Cycerona³⁰.

Na Wschodzie inwektywa miała łagodniejszy charakter. Operowała bardziej ośmieszeniem przeciwnika poprzez wytykanie mu niedorzeczności i głupoty niż obelgami. Już w czasach apostołskich posługiwał się nią św. Ignacy Antiocheński († 110), który heretyków nazywał: *zielem szatańskim*³¹, *trucizną śmiercionośną*³², *trupami śmierdzącymi*³³. Obficie występuje inwektywa w literaturze polemicznej IV wieku. Spośród jej przedstawicieli warto wymienić: św. Atanazego Wielkiego, który w *Mowach przeciw arianom* atakuje Ariusza i jego zwolenników oraz w *Liście do Serapiona* w ośmieszający sposób przedstawia śmierć herezjarchy Ariusza; św. Bazylego Wielkiego († 379), św. Grzegorza z Nyssy († 394), św. Epifaniasza z Salaminy († 403)³⁴.

Warto także dodać, że oprócz prywatnej literatury polemicznej, inwektywy zawierają niektóre urzędowe pisma ówczesnego Kościoła: listy synodalne, urzędowe wystąpienia biskupów i papieży. Dokumenty i listy synodalne z IV w. nazywają naukę arian głupią, fałszywą, zgubną, przewrotną, bezbożną, niegodziwą i przekłątą, głupimi i babskimi bluźnierstwami. Heretycy zostają określani jako banda niegodziwców, psy heretyckie, szaleńcy, głupcy popierający wysiłki diabła. Sam Ariusz nazywany jest bezbożnikiem i szaleńcem, przez którego działa diabeł³⁵.

²⁷ Tamże, *Zarys...*, dz. cyt., s. 380

²⁸ Tertulianus, *Adversus Marcionem*, 1,1.

²⁹ Tamże.

³⁰ S. Longosz, *Zarys...*, dz. cyt., s. 381.

³¹ Ignatius Ant., *Epistola ad Ephesios*, 10.

³² Tamże, *Epistola ad Trallianos*, 5.

³³ Tamże, *Epistola ad Smyrnenses*, 4.

³⁴ S. Longosz, *Zarys...*, dz. cyt., s. 383.

³⁵ Tamże, s. 384.

Inwektywa przeciw panującym była równie ostra co antyheretycka. Oparta była w dużym stopniu na wzorach politycznej polemiki pogańskiej, z której czerpała katalog wyzwisk: tyranie, okrutniku, morderco, potworze. Wzbogacona była słownictwem biblijnym: Herod, Saul, Achab, faraon, Belzebub.

Ostatnią kategorią inwektywy była inwektywa antyżydowska. Była ona najmniej ostra, piętnowała zaślepienie, głupotę, wrogość do Chrystusa, zamordowanie Chrystusa. Stosowano w niej odpowiednie przezwiska i określenia takie, jak: ślepcy, zatwardziali, naród twardego karku, bezbożnicy, tępacy, głupcy, bluźniercy, mordercy, niegodziwcy, wężę żydowskie, plemię żmijowe, szaleńcy, wrogowie Chrystusa.

W tej części pracy starałem się pokazać tradycję i rolę inwektywy, aby mieć potem możliwość właściwej interpretacji tego, co napisał św. Atanazy Wielki, patrząc nie tylko na jego wypowiedzi, ale na tradycję piśmienniczą, która miała już wtedy sporą historię i niemały dorobek.

2. INWEKTYWA PRZECIWI ARIUSZOWI W *ORATIONES*

Zanim zajmę się problemem inwektywy u św. Atanazego, podam kilka biograficznych informacji. Urodził się ok. 295 r., otrzymał wykształcenie klasyczne, był diakonem i sekretarzem Aleksandra, swojego poprzednika na stolicy biskupiej, brał udział w obradach Soboru Nicejskiego w 325 r. Po śmierci Aleksandra w 328 r. został biskupem aleksandryjskim, pięć razy przebywał na wygnaniu z powodu sporów ariańskich, w sumie 17 lat spędził poza swoją stolicą biskupią. Nazywany jest Atanazym Aleksandryjskim lub Wielkim. Dzieła św. Atanazego historycy literatury patrystycznej dzielą zazwyczaj na pięć grup. Wśród nich ważną pozycję zajmują pisma dogmatyczno-apologetyczne. Do nich w pierwszym rzędzie należą *Mowy przeciw arianom*, w których autor broni nauki soboru w Nicei, podaje treść nauki Ariusza oraz zwalcza ariańską interpretację tekstów biblijnych. Zachowały się cztery *Mowy przeciw arianom*. Jednak przyjmuje się autentyczność tylko trzech pierwszych³⁶. Stąd w mojej pracy zajmę się jedynie tymi utworami, których autorstwo Atanazego nie jest kwestionowane. *Mowy* nie są z zamierzenia napastliwymi utworami, lecz stanowią dogmatyczny wykład wiary. Mamy tu do czynienia z inwektywą antyheretycką. Św. Atanazy występował

³⁶B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tłum. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 373-383; Atanazy Wielki (hasło) w: *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, red. J.M. Szymusiak i M. Starowieyski, Poznań 1971, s. 56-59; E. Florkowski, *Atanazy Wielki* (hasło) w: *Encyklopedia katolicka*, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, t. I, Lublin 1985, s. 1026-1029; E. Stanula, Athanasios (hasło) w: *Słownik Pisarzy Antycznych* red. A. Świderkówna, Warszawa 20013, s. 98-99.

w obronie ortodoksji, która mimo przyjętych kanonów na soborze w Nicei była mocno zagrożona. Spory ariańskie wstrząsnęły chrześcijaństwem i jeszcze długo po śmierci Ariusza w 336r. były powodem niepokoju nie tylko w Kościele, ale i niemal całym imperium. Przyjmuje się, że *Orationes* powstały ok. 356-358 r.³⁷, choć niektórzy podają, że ok. 335 r.³⁸.

Spośród inwektyw antyariańskich zawartych w *Mowach* wybiorę te, które dotyczą samego herezjarchy oraz jego naśladowców czy zwolenników i wedle mojej oceny są reprezentatywne dla ich autora. Dla przejrzystości opracowania podzieliłem inwektywy na trzy grupy: *ad personam sequentesque* – czyli skierowane na osobę Ariusza i na arian; *ad opus* – szkalujące jego dzieło; *ad stylum* – dotyczące stylu literackiego. Ten podział nie jest ostry, ponieważ inwektywy często mają charakter mieszany i obejmują nie tylko samą osobę przeciwnika i jego naśladowców, ale też piętnują napisane przez niego dzieła, ośmieszają styl. Przedstawione poniżej fragmenty są częściami dłuższych wypowiedzi, stąd nie zawsze w tłumaczeniu jest zachowana zgodność przypadków oryginału z przypadkami w tekście polskim.

2.1. Inwektywa *ad personam sequentesque*

Oratio prima

1. $\Theta\eta\lambda\upsilon\kappa\acute{\omicron}\nu\ \eta\tilde{\theta}\omicron\varsigma\ \mu\epsilon\mu\acute{\iota}\mu\eta\tau\alpha\ \gamma\rho\acute{\alpha}\phi\omega\nu\ \text{''}\text{Αρειος}$ ³⁹ – „Ariusz, pisząc, naśladuje zniewieściale obyczaj”

Użyty tu rzeczownik $\tau\acute{\omicron}\ \eta\tilde{\theta}\omicron\varsigma$ oznacza nie tylko obyczaje czy zwyczaje, lecz także odnosi się do etycznego i moralnego działania człowieka oraz odwołuje się do stylu literackiego⁴⁰. Przymiotnik $\Theta\eta\lambda\upsilon\kappa\acute{\omicron}\varsigma$ znaczy tyle, co „kobiecy, żeński”. Zawiera w sobie rdzeń $\Theta\eta\lambda-$, który pochodzi od rzeczownika $\Theta\eta\lambda\acute{\eta}$ = „brodawka, pierś kobieca”⁴¹. Jest synonimem wyrazu $\Theta\tilde{\eta}\lambda\upsilon\varsigma$ i w znaczeniu metaforycznym może oznaczać „delikatny, miły, urodzajny, żyzny”, a także z konotacjami pejoratywnymi: „niemęski, słaby, zniewieściał” – jako antonim tego, co męskie⁴². Dziś nie wiemy, co dokładnie miał na myśli św. Atanazy, posługując wyrażeniem $\Theta\eta\lambda\upsilon\kappa\acute{\omicron}\nu\ \eta\tilde{\theta}\omicron\varsigma$, ale już sama dwuznaczność i możliwość pejoratywnej interpretacji stawiała Ariusza w świetle bardzo niekorzystnym.

³⁷ E. Florkowski, *Atanazy...*, dz. cyt., s. 1027.

³⁸ B. Altaner, A. Stuiber, dz. cyt., s. 375.

³⁹ PG 26, 16A.

⁴⁰ $\eta\tilde{\theta}\omicron\varsigma$ (hasło) w: A Patristic Greek Lexicon red. G.W.H. Lampe, Oxford 2004¹⁸, s. 603.

⁴¹ *Vocabolario greco-italano etimologico E ragionato*, di Renato Romizi a cura di Monica Negri, Bologna 2001¹, s. 599.

⁴² $\Theta\tilde{\eta}\lambda\upsilon\varsigma$ (hasło) w: Z. Węclewski, *Słownik grecko-polski*, Lwów 1929, s. 340-341; $\Theta\eta\lambda\upsilon\kappa\acute{\omicron}\varsigma$ i $\Theta\tilde{\eta}\lambda\upsilon\varsigma$ (hasło) w: *Słownik grecko-polski* red. Z. Abramowiczówna, t. II, Warszawa 1960, s. 460-461.

2. τῆς ᾿Αρείου γερόμενοι μανίας διάδοχοι⁴³ – „zostali następcami szaleństwa Ariusza”

Rzeczownik μανία znaczy „szaleństwo, obłąkanie” i jest przez autorów chrześcijańskich używany w stosunku do herezji i pogaństwa. Odrzucanie zbawiennej nauki było dla nich jak szaleństwo, postępowanie pozbawione racjonalności. Hipolit Rzymski († 235) mówi o szaleństwie heretyków (τῶν αἱρετικῶν μανίαν⁴⁴). Nic dziwnego, że tym wyrażeniem jako *terminus technicus* w odniesieniu do herezjarchy posługuje się św. Atanazy.

3. οἱ μὴ Χριστιανοί, ἀλλὰ ᾿Αρειομανῖται⁴⁵ – „oni [są] nie chrześcijanami, ale zwariowanymi naśladowcami Ariusza”

Ciekawym zjawiskiem jest określenie naśladowców Ariusza. Gdyby tworzyć rzeczownik od imienia własnego ᾿Αρειος, który miałyby oznaczać naśladowcę Ariusza, czyli arianina, to miałby on formę ᾿Αρειανίτης. Jednak nie była to forma popularna, częściej spotykamy rzeczownik odprzymiotnikowy, występujący zwykle w liczbie mnogiej, ᾿Αρειανοί, analogicznie jak Χριστιανοί od Χριστός. Sam św. Atanazy też go używa. Jednak gdy posługuje się wyrażeniem ᾿Αρειομανῖται, które jest połączeniem imienia herezjarchy z szaleństwem, to już przez samą nazwę szydzi ze swoich przeciwników.

4. καίτοι πολλάκις, ὡς ὁ ὄφρις, ἄνω καὶ κάτω στρέφων ἑαυτὸν, ὅμως πέπτωκεν εἰς τὴν πλάνην τῶν Φαρισαίων⁴⁶ – „chociaż często, jak wąż, wspinał się to w górę to w dół, jednak tak samo podpadł w błąd faryzeuszów”

Inwektywa ta nawiązuje do tekstów biblijnych i neguje chrześcijaństwo Ariusza. Alegorią węża jest szatan, a błędu faryzeuszów – obluda i tylko formalne wypełnianie woli Boga. To typowa inwektywa, która w oczach chrześcijan miała zdyskredytować herezjarchę i jego naukę.

5. Σωτάδειος ᾿Αρειος⁴⁷ – Sotadejczyk Ariusz

Sotades z Maronei († po 279), poeta grecki z czasów króla egipskiego Ptolemeusza II Filadelfa, był najwybitniejszym twórcą kinajdologii czyli poezji mimicznej z treściami⁴⁸ obscenicznymi. Porównanie Ariusza z pogańskim autorem nieprzystojnych tekstów jest zaatakowaniem postawy moralnej herezjarchy, a także podawanych przez niego treści.

6. ὁ θαναμαστός ᾿Αρειος οὐδὲν σεμνὸν μνησάμενος, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν σπουδαίων ἀγνοήσας, πλεῖστά τε τῶν ἄλλων αἱρέσεων ὑποκλέψας, τὴν τοῦ

⁴³ PG 26, 17C.

⁴⁴ Hippolytus Rom., *Refutatio omnium haeresium (Philosophumena)* 1 proem.

⁴⁵ PG 26, 20A.

⁴⁶ PG 26, 20B.

⁴⁷ PG 26, 20C.

⁴⁸ J. Smolarczyk-Rostropowicz, *Sotades* (hasło) w: *Słownik pisarzy antycznych* red. A. Świderkówna, Warszawa 2001³, s. 471.

Σωτάδου μόνου γελοιολογίαν ἐξήλωσε⁴⁹ – „niedorzeczny Ariusz nie naśladował niczego czciogodnego, ale nie poznawszy dzieł ludzi poważnych, wiele z innych herezji ukradł i naśladował jedynie śmieszności Sotadesa”

Przymiotnik *θαυμαστός* posiada rdzeń *θαρ-* jak rzeczownik *θαῦμα* = „to, na co z podziwem lub zdumieniem się patrzy”⁵⁰. Używają go autorzy chrześcijańscy pisząc o Mesjaszu i Jego dziełach. Posiada również ironiczne znaczenie „błędny”⁵¹. Sadzę, że w tym kontekście św. Atanazy posługuje się raczej kpiną niż podziwem dla herezjarchy, co dobrze koresponduje z dalszą częścią tej rozbudowanej inwektywy, która atakuje przymioty intelektualne i moralne Ariusza.

7. Ἄρειος ὑποκρίνεται μὲν ὡς περὶ Θεοῦ λέγων παρεντιθεὶς τὰς τῶν Γραφῶν λέξεις, ἐλέγχεται δὲ πανταχόθεν Ἄρειος ἄθεος, ἀρνούμενος τὸν Τίον, καὶ τοῖς ποιήμασιν αὐτὸν συναριθμῶν⁵² – „Ariusz udaje, mówiąc jakoby o Bogu, dodaje do słów Pisma, okazuje się pod każdym względem bezbożnym, negując Syna i zaliczając Go do stworzeń”

Zasownik *ὑποκρίνομαι* w pierwszym znaczeniu był rozumiany jako „odpowiadać, odpowiadać na scenie, grać rolę”, a następnie – „udawać, wdziąć na siebie maskę”⁵³. Pejoratywne znaczenie jest nie tylko w samym udawaniu, ale również w skojarzeniu z przedstawieniami teatralnymi, które były dla chrześcijan zakazane. Przymiotnik *ἄθεος* można dosłownie przetłumaczyć w języku współczesnym przez rzeczownik „ateista”, lecz nie oddawałoby to ówczesnej sytuacji. Jego znaczenie jest dosyć szerokie w okresie patrystycznym, ponieważ jest używany jako: „oddzielony od Boga, niemoralny, niewierzący w Boską obecność, niewierzący w prawdziwego Boga, niechrześcijanin”. W ten sposób określano także naukę żydowską oraz herezje i ich twórców czy wyznawców⁵⁴. Mamy tu do czynienia ze swoistym *terminus technicus* w odniesieniu do herezji. Jest to typowy przykład inwektywy, która wyolbrzymia wady przeciwnika, bo przecież trudno sobie wyobrazić, aby kapłan Ariusz był rzeczywiście ateistą czy niewierzącym i pod każdym względem bezbożnym.

8. διάδοχος τῆς προπετείας τοῦ διαβόλου γενόμενος⁵⁵ – „będąc naśladowcą lekkomyślności diabła”

To typowa inwektywa równająca przeciwnika z szatanem.

9. Τίς τοίνυν, τῶν ποιούτων καὶ τοῦ μέλους τῆς Θεαλείας ἀκούσας, οὐ μισήσειεν ἐν δίκῃ παίζοντα τὸν Ἄρειον ὡς ἐπὶ σκηνῆς περὶ ποιούτων⁵⁶

⁴⁹ PG 26, 20AB.

⁵⁰ Vocabolario..., dz. cyt., s. 592-593.

⁵¹ *θαυμαστός* (hasło) w: A Patristic..., dz. cyt., s. 614.

⁵² PG 26, 20B.

⁵³ *ὑποκρίνομαι* (hasło) w: Z. Węclewski, dz. cyt., s. 655.

⁵⁴ *ἄθεος* (hasło) w: A Patristic..., dz. cyt., s. 44.

⁵⁵ PG 26, 24A.

⁵⁶ PG 26, 24B.

– „Kto zatem spośród takich, usłyszawszy o tej części *Thalii*, słusznie nie znienawidziłby dziecinnie bawiącego się Ariusza jak na scenie wobec nich”

Jest to kolejne nawiązanie do występów scenicznych, w których chrześcijanie nie powinni brać udziału. Infantylność i skojarzenie z teatralnymi widowiskami miało intelektualnie i moralnie zdyskredytować herezjarchę.

10. καὶ χριστομάχος ἐκλήθη, καὶ πρόδρομος ἐλογίσθη τοῦ Ἐντιχρίστου⁵⁷ – „został nazwany wrogiem Chrystusa i uważany za zwiastuna Antychrysta”

Rzeczownik χριστομάχος pochodzi od Χριστός = „Chrystus” i μάχομαι = „walczyć”, znaczy tyle, co „walczący przeciw Chrystusowi” i był używany zwłaszcza w odniesieniu do Ariusza i arian⁵⁸. To także przykład inwektywy nawiązującej do tekstów biblijnych, szczególnie do treści apokaliptycznych, która w mocnych słowach atakuje herezjarchę.

Oratio secunda

11. τῆς Ἐρείου μανίας⁵⁹ – „szaleństwo Ariusza”

Oczywiście cytowany fragment występuje w *genetiwie singularis* i jest częścią większej wypowiedzi, której w całości tu nie przytaczam. Inwektywa została już omówiona wyżej.

12. ὡς χοῖροι καὶ κύνες περὶ τὰ ἴδια ἐξεράματα καὶ τὸν ἑαυτῶν βόρβορον κυλιόμενοι⁶⁰ – „jak świnie i psy wokół swoich własnych wymiocin i nieczystości tarzają się”

Inwektywa ta bierze wzorce z napastliwych wyrażen znanych przede wszystkim z literatury niechrześcijańskiej. *Świnia* i *pies* – to typowe wyzwiska ze świata zwierzęcego używane w inwektywie.

Oratio tertia

Inwektywy znalezione w *Trzeciej mowie* w większości zostały omówione powyżej. Dlatego ograniczę się do mówienia tylko niektórych.

13. Χριστιανοὶ, ἀπόθεσθε τὴν Ἐρείου μανίαν⁶¹ – „chrześcijanie, odrzućcie na bok szaleństwo Ariusza”

14. ὃ Χριστομάχοι⁶²; οἱ Χριστομάχοι⁶³ – „wrogowie Chrystusa”

Trzy inwektywy szkalujące intelektualne zdolności przeciwników:

15. οἱ κακόφρονες⁶⁴ – „głupcy”

Κακός – to przymiotnik wieloznaczny, antonim καλός, czyli tego, co piękne

⁵⁷ PG 26, 25B.

⁵⁸ χριστομάχος (hasło) w: A Patristic..., dz. cyt., s. 1531.

⁵⁹ PG 26, 145B.

⁶⁰ PG 26, 148A.

⁶¹ PG 26, 384A.

⁶² PG 26, 56A, 321A, 437B.

⁶³ PG 26, 465B, 428C, 441C, 465B, 468A.

⁶⁴ PG 26, 465B.

i szlachetne; ma wyjątkowe pejoratywne znaczenie: „brzydki, głupi, fałszywy, tchórzliwy, podły, nikczemny, moralnie zły, złośliwy, występny, niewierny, niecnotliwy”⁶⁵. Φρήν oznacza „serce jako siedlisko uczuć i namiętności; umysł jako siedziba władz umysłowych”⁶⁶. Złożenie tych wyrazów daje zdecydowanie negatywny epitet, który jest zaprzeczeniem piękna umysłu i serca.

16. τὴν τῶν χριστομάχων ἀφροσύνην⁶⁷ – „głupota wrogów Chrystusa”

17. ἄφρονες⁶⁸ – „głupcy”

Wyraz ἀφροσύνη zawiera wspólny rdzeń z wyrazem φρήν, a prefiks α- oznacza zaprzeczenie, tzw. α *privativum*⁶⁹. Jest to *oppositum* tego, co mądre i roztropne.

Te inwektywy św. Atanazy splata z nauką o Synu Bożym, aby czytelnicy odrzucili poglądy ariańskie nie tylko z powodu błędów doktrynalnych, ale także ze względu na osobę ich autora. Dyskredytują one bowiem Ariusza jako piszącego w marnym stylu, który błądzi w wierze jak ewangeliczni faryzeusze i jest nieobyczajny jak autor frywolnych utworów, naśladuje diabła i zwiastuje Antychrysta, a na dodatek naśladują go jedynie szaleńcy i głupcy.

2.2. Inwektywa *ad opus*

Te inwektywy miały upewnić czytelników o bezwartościowym charakterze dzieła Ariusza, które konsekwentnie należy odrzucić, podobnie jak samego autora.

Oratio prima

1. τὰς δὲ □Θαλείας Ἀρείου σοφίαν καινὴν ὀνομάζοντες⁷⁰ – „nazywając *Thalię* Ariusza nową mądrością”

Thalia (Θάλεια = „uczta, biesiada”) – to tytuł dzieła Ariusza, w którym wykladał swoją naukę. Dziś znamy je tylko z fragmentów przekazanych głównie przez św. Atanazego.

Καινός – przymiotnik odpowiadający łacińskiemu *novus*. Został tu użyty ironicznie, bowiem nie chodzi o jakąś nowatorską i przełomową naukę, lecz bardziej o nowinkarstwo, które w rzeczywistości nic mądrego nie wnosi. Jest to przykład inwektywy szkalującej walory racjonalne dzieła.

2. Ταῦτα μέρη τῶν ἐν τῷ γελοίῳ συγγράμματι κειμένων μυθιδίων ἐστὶν ἸΑρείου⁷¹ – „To są brednie Ariusza, które zarwał w swoim śmiesznym piśmidle”

Takimi słowami św. Atanazy wprowadza do swojej mowy cytaty z dzieła Ariu-

⁶⁵ κακός (hasło) w: Z. Węclewski, dz. cyt., s. 367-368; καλός (hasło), w: tamże, s. 370.

⁶⁶ φρήν (hasło) w: *Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. IV, Warszawa 1965, s. 558.

⁶⁷ PG 26, 337C.

⁶⁸ PG 26, 44A, 57B, 72A, 125B, 468A.

⁶⁹ ἀφροσύνη (hasło) w: *Vocabolario...*, dz. cyt., s. 245.

⁷⁰ PG 26, 20A.

⁷¹ PG 26, 24C.

sza, aby już *a priori* słuchacze odrzucili *Thalię*. Rzeczownik *μῦθος* oznacza „słowo, mowę, opowiadanie” oraz „bajkę, podanie, które nie zasługuje na wiarę, mit”, także w znaczeniu ujemnym – „brednie, niedorzeczności”⁷².

3. ὡς ζιζάνιον γέγονεν ἡ κακοῦργος ἄρεσις τῶν χριστομάχων⁷³ – „jak kąkol wyrosła ta zbrodnicza herezja wrogów Chrystusa”

Ta inwektywa jest wyraźnym nawiązaniem do przypowieści ewangelicznej o pszenicy i kąkolu: herezję ariańską powinien spotkać taki sam los jak kąkolu w dniu żniwa. Nie ma tu wprawdzie mowy bezpośrednio o *Thalii* Ariusza, lecz w takim kontekście te słowa się znajdują w *Mowie*.

Oratio tertia

4. φαντασία καὶ μυθοπλαστία μόνον⁷⁴ – jedynie wyobraźnia i bajanie

Użyte formy: φαντασία = „wyobraźnia, fantazja, iluzja” – słowo używane zwłaszcza w odniesieniu do chrystologii doketyzmu⁷⁵, μῦθος, -πλαστία od πλάσσω = „tworzę, zmyślam, udaję”⁷⁶ – ośmieszają utwór i naukę autora jako wykładającego prawdy wiary. To, co tam jest zawarte może być jedynie pożyteczne do zabawy. Jest to kolejna inwektywa, która miała utwierdzić słuchaczy w przekonaniu o nikłej wartości Ariuszowego dzieła.

2.3. Inwektywa *ad stylum*

ratio prima

1. Ἡ μὴ οὖν ἀρχὴ τῆς Ἄρειανῆς Θαλείας καὶ κουφολογίας, ἦθος ἔχουσα καὶ μέλος θηλυκόν⁷⁷ – „Początek Ariuszowej *Thalii* i próżnej gadaniny, która ma styl i charakter zniewieściały”

Κουφολογία – pochodzi od przymiotnika κοῦφος = „lekki, próżny, daremny, lekkomyślny”⁷⁸ i oznacza „daremne gadanie, puste słowa, mowę nieprzemyślaną”. Ta inwektywa łączy w sobie napiętnowanie stylu, samego dzieła, a w konsekwencji Ariusza jako jego autora. Jest to zarazem wstęp do cytowania *Thalii*, który ma u słuchaczy zdyskredytować dzieło, zanim usłyszą jego treść.

Inwektywa przeciw Ariuszowi w *Orationes* św. Atanazego Wielkiego nie jest tylko prywatnym piętnowaniem czy ośmieszaniem przeciwnika, który głosi odmiennie poglądy, ale ma służyć większemu celowi, jakim jest odrzucenie błędnej nauki i pozostanie w prawowitej wierze dającej zbawienie. Użyte środki nie stanowią niczego rażącego dla ówczesnych czytelników, ponieważ niesie je znana

⁷² μῦθος (hasło) w: Z. Węcławski, dz. cyt., s. 462.

⁷³ PG 26, 220B.

⁷⁴ PG 26, 465B.

⁷⁵ φαντασία (hasło) w: A Patristic..., dz. cyt., s. 1471.

⁷⁶ πλάσσω (hasło) w: Z. Węcławski, dz. cyt., s. 536.

⁷⁷ PG 26, 20C.

⁷⁸ κοῦφος (hasło) w: Z. Węcławski, dz. cyt., s. 413.

i utwierdzona w literaturze praktyka postępowania z przeciwnikami. Ważność problemu, jakim jest wiara w Syna Bożego, nie tylko dopuszczała inwektywę w obronie ortodoksji, ale nawet była jest zwyczajnym elementem.

Summary

The selected elements of the aggressive anti-Arian polemics in *Orationes contra Arianos* of St. Athanasius the Great in the literary tradition of the invective.

An invective has a long story in the ancient literature. It was form of struggle with an opponent. The word „invective” comes from Latin verb *inveho*, which means in the passive voice „disapprove, rebuke, reprehend”. We can comprehend it in two way: as an insult (*contumelia*) with vulgar expressions or as a literary work (*invectiva oratio*) written in accordance with canons of the ancient rhetoric. We meet it in the prose and poetry, we can find it also in the Bible, even in words of Jesus. Christians used invectives in struggles with their adversaries too.

St. Athanasius, archbishop of Alexandria, fought with Arius and the Arian heresy in the defence of the Christian doctrine of the Trinity and he used in this controversy invectives. There are many invectives in his *Orations against Arians*. I have divided it in 3 groups: against Arius and his followers, respect his opus, refer his style. St. Athanasius conjoined theological arguments with invectives for defending the orthodoxy in the Christian faith.

Słowa kluczowe: Atanazy Wielki, inwektywa, polemika